

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Η αυτογνωσία, κοινό ζητούμενο ιστορίας και ανθρωπολογίας

Κατερίνα Στενού, *Εικόνες του άλλου. Η ετερότητα: από τον μύθο στην προκατάληψη*. Εξάντας – Εκδόσεις Unesco, σ. 160, Αθήνα 1999

Η διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στην ιστορική και την ανθρωπολογική έρευνα συνίσταται κυρίως στη διαφορά των μεθοδολογικών εργαλείων που χρησιμοποιούνται για να πραγματωθεί ο επιστημονικός στόχος. Όμως η διαφορά των εργαλείων δεν καταργεί μια ουσιώδη ομοιότητα. Η ομοιότητα αυτή συνδέεται με την αλλαγή που έχει σημειωθεί στη σχέση ανάμεσα στον ερευνητή και το αντικείμενό του. Πράγματι, στο πεδίο της ιστοριογραφίας ο ερευνητής γνωρίζει πια, συνειδητά ή ασυνείδητα, ότι το ερώτημα που αποτελεί το σημείο εκκίνησης για την έρευνα είναι ένα ερώτημα που επιβάλλει το παρόν. Ένα βιβλίο ιστορίας μας πληροφορεί και για τα όσα συμβαίνουν σε μια κοινωνία κατά τη χρονική περίοδο που αποτελεί το αντικείμενο της μελέτης αλλά και για τα όσα απασχολούν μια κοινωνία κατά τη χρονική περίοδο που γράφεται το δι-

βλίο. Το αντικείμενο της έρευνας δεν διαμορφώνεται από τις πηγές αλλά από τα ερωτήματά μας. Το ίδιο συμβαίνει και με την ανθρωπολογία. Όπως ένα βιβλίο ιστορίας έτσι κι ένα βιβλίο ανθρωπολογίας έχει αφετηρία την αγωνία του παρόντος και στόχο την αυτογνωσία μας, ακρογωνιαίο λίθο, πάνω στον οποίο οικοδομείται η έννοια της διεπιστημονικότητας.

Το βιβλίο της Κατερίνας Στενού κινείται ανάμεσα στα δύο γνωστικά πεδία, κάνει χρήση πρόσφορων στοιχείων και από τις άλλες επιστήμες του ανθρώπου και συγκροτεί, έτσι, ένα πρότυπο και γοητευτικό προϊόν αυτής της διεπιστημονικότητας. Ταυτόχρονα, απαντάει σ' ένα πλέγμα ερωτημάτων που προκύπτουν από τις πιεστικές συγκυρίες μέσα στις οποίες ζούμε. Ακριδώς όπως πρέπει να απαντάει ένα βιβλίο ιστορίας, ή ένα βιβλίο ανθρωπολογίας.

Η μελέτη λοιπόν αυτή, με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Εικόνες του άλλου* –υποστηρίζεται, άλλωστε, από μία εξαιρετικά πλούσια, ενδιαφέρουσα και εν πολλοίς άγνωστη εικονογράφηση–, διερευνά τους μηχανισμούς που δημιουργούν τους μύθους του κοινωνικού αποκλεισμού. Είναι δηλαδή μια μελέτη που εξιστορεί τους φόβους μας, τους μετατρέπει σε λόγο και μας δίνει τη δυνατότητα να τους τιθασεύσουμε. Ακριδώς όπως πρέπει να κάνει ένα διδύο ιστορίας. Γιατί, όπως έλεγε ο Lucien Febvre, ο κατεξοχήν ιστορικός που συνέδεσε μεταξύ τους τις επιστήμες του ανθρώπου, «Ασχολούμαστε με την ιστορία, γιατί μόνον η ιστορία μας δίνει τη δυνατότητα, μέσα σ' έναν κόσμο απόλυτης αστάθειας, να ζήσουμε με άλλα ανακλαστικά εκτός από τα ανακλαστικά του φόβου».

Για τους παραπάνω λόγους απέφυγα να εντάξω το διδύο σε συγκεκριμένη επιστημονική κατηγορία και αναζήτησα το συνεκτικό στοιχείο που διαμορφώνει και συντηρεί την υπόστασή του: Είναι το πρώτο, κατά τη γνώμη μου, διδύο στην ελληνική εκδοτική παραγωγή που εκθέτει οργανωμένα ένα σύστημα εννοιών, οι οποίες έχουν σχέση με τις νέες μορφές συλλογικής ζωής που αρχίζουμε σιγά σιγά να αντιμετωπίζουμε. Επομένως, η συγκέντρωση ενός τέτοιου υλικού, η διαυγής παρουσίασή του και η εύστοχη ανάλυσή του, προϊόντα πνευματικής πειθαρχίας και μεγάλου κόπου, καθιστούν το διδύο οδόσημο στην πορεία των θεωρητικών διερευνήσεων, των σχετικών με τα ζητήματα του ρατσισμού, της ξενοφοβίας και της μισαλλοδοξίας. Απ' αυ-

τή την άποψη το διδύο ανοίγει δύο δρόμους: και της έρευνας και της πράξης. Οι *Εικόνες του άλλου* είναι μια μελέτη που μας προσφέρει σε αφθονία αλλά με επιστημονική επάρκεια, όλων των ειδών τα κλειδιά, τα θεωρητικά σχήματα και τα πλαίσια για να τροφοδοτηθούν έρευνες και δραστηριότητες προς αυτή την κατεύθυνση.

Καθώς οι εικόνες του άλλου μέσα στους αιώνες δεν έμειναν μόνο στη φαντασία των ανθρώπων αλλά έγιναν πολύ συχνά αντικείμενο της τέχνης, το διδύο παρακολουθεί μαζί με μια εκπληκτική εικονογράφηση τη γένεση και την ανάπτυξη των μύθων του κοινωνικού αποκλεισμού από την Αρχαιότητα ως την Αναγέννηση. Η περιοδολόγηση αυτή, και κυρίως το όριο του τέλους, νομίζω ότι εξηγείται από μόνη της: Οι ιδέες του Διαφωτισμού ανέδειξαν τις αξίες του ορθού λόγου, της κριτικής σκέψης, της ατομικής ελευθερίας, της ανεξιθροσχίας, της επιστημοσύνης. Όλα αυτά δεν μπορεί να μην έφεραν κάποια πλήγματα στα στερεότυπα που είχαν εγκατασταθεί εδώ και αιώνες στις συλλογικές συνειδήσεις, π.χ. για τους Μαύρους και τους Εβραίους. Απ' ό,τι φαίνεται, ωστόσο, ούτε αυτή η διαδικασία υπήρξε τόσο προφανής. Κατά το διδύο της Κατερίνας Στενού, ακόμη και ο Διαφωτισμός έδωσε απλώς τη δυνατότητα στα ξενοφοβικά στερεότυπα να ενσωματωθούν στον επιστημονικό λόγο που αναπτυσσόταν εκείνη την περίοδο. Ο επιστημονισμός, δηλαδή, είχε πάρει τη θέση των μεσαιωνικών θρύλων για να θεμελιώσει τις ξενοφοβικές θεωρίες με νέα επιχειρήματα, γενετικά, βιολογικά και ιστορικά. Εντούτοις, θα

ήθελα στο σημείο αυτό να παρατηρήσω πως ο Διαφωτισμός ενσωμάτωσε μεν τους μύθους και τα στερεότυπα, αλλά έδωσε ταυτόχρονα και τα νοητικά εργαλεία για τη μελλοντική αναίρεσή τους. Ενδιαφέρον δείγμα κάποιων τάσεων συρρίκνωσης, ακόμη και άρσης των ξενοφοβικών στερεοτύπων κατά την περίοδο εκείνη είναι π.χ. ένας γνωστός στίχος από το *Θούριο* του Ρήγα, αυτού του κατεξοχήν τέκνου του νεοελληνικού Διαφωτισμού:

Αρμένηδες και Τούρκοι, Βουργάροι και Ρωμιοί

Αράπηδες και Άσπροι με μια κοινή ορμή

Για την ελευτεριά μας να ζώσουμε σπαθί.

Όπως και να έχουν τα πράγματα, ο χρόνος που μελετάται στο βιβλίο διαιρείται σε τρία μέρη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι υπάρχει αυστηρή οριοθέτηση των φαινομένων σε κάθε περίοδο. Έτσι, τα στερεότυπα και οι μύθοι της αρχαιότερης περιόδου, δηλαδή ο φόβος του ξένου και η ταύτισή του με τερατώδεις ή ζωικές μορφές, δεν εκλείπει όταν αναπτύσσεται η απόρριψη φυλετικών εθνοτικών συνόλων όπως των Εβραίων και των Μαύρων, που ερευνάται στο δεύτερο μέρος. Στο τρίτο μέρος γίνεται μια απόπειρα καταγραφής των λίγων και ως εκ τούτου αδύνατων φωνών που προσπάθησαν να αναιρέσουν τους μύθους, όπως π.χ. ο Ερατοσθένης που είπε «ούτε Έλλην ούτε Βάρβαρος, καλύτερος είναι ένας διαχωρισμός σύμφωνα με την αρετή και την κακία του καθενός». Και στα

τρία μέρη, η αφήγηση γίνεται με τη γοητευτική αποκαλυπτικότητα του παραμυθιού και τη σκληρή ανασύσταση μιας κοινωνικής πραγματικότητας που όλο έμοιαζε να έχει τελειώσει και όλο αναδυόταν εκ νέου μέσα από καινούργιες πολιτικο-οικονομικές συνθήκες. Σ' αυτό το σημείο η εξιστόρηση των φαινομένων είναι αδυσώπητη: Τα στερεότυπα υποχωρούν και επανεμφανίζονται μετά από μεγάλες χρονικές περιόδους για να υπηρετήσουν κάποιες νέες ανάγκες αποκλεισμού που έχουν διαμορφωθεί.

Προσωπικά δεν ήξερα το ρόλο που έπαιξε στη συγκρότηση των στερεοτύπων –μέσα από τη σύγχυση ανθρωπίνων και μυθολογικών όντων– το έργο του Πλίνιου του Πρεσβύτερου. Τον Πλίνιο μ' αρέσει να τον φέρνω στο νου μου σαν τη δραματική φυσιογνωμία που εκείνη τη νύχτα του 79 μ.Χ., όταν εξερράγη ο Βεζούβιος, έσπευσε στην ακτή όχι μόνο για να βοηθήσει τους κατοίκους της Σταβίας που διέφευγαν, αλλά κυρίως για να δει από κοντά και να παρατηρήσει το φαινόμενο, όπως μας λέει ο ανιψιός του ο Πλίνιος ο νεότερος. Εξαιτίας της επιστημονικής του περιέργειας, ο Πλίνιος άφησε την τελευαία του πνοή στην παραλία της Σταβίας. Και όμως ο μάρτυρας αυτός της επιστημοσύνης γράφει στη *Φυσική Ιστορία* του: «Οι Αλβανοί είναι νυκτάλωπες και γεννιούνται με γκρίζα μαλλιά». Οι περιγραφές του Πλίνιου κληροδοτούνται συνεχώς ακόμη και μετά την Αναγέννηση σε ό,τι αφορά την εικόνα του άγριου ο οποίος έχει πάντα όψη τριχωτή.

Θα ήθελα να αναφέρω ενδεικτικά κάποιες από τις άπειρες πληροφορίες που περιέχει το βιβλίο και οι οποίες μπορούν πραγματικά να καθηλώσουν τον αναγνώστη. Όπως π.χ. ότι τους κανίδαλους τους έκανε γνωστούς ο Αμερικο Βεσπούτσι: Κανίδα θα πεί απλώς Αντίλλες. Ή ότι ο όρος ρατσισμός καταγράφεται στο Larousse για πρώτη φορά το 1932. Άρα επί αιώνες μιλάμε για ένα ρατσισμό στον οποίο δεν υπάρχει συνειδητή σχέση με τη φυλή αλλά με άλλα στοιχεία της ταυτότητας. Όμως οι πληροφορίες, αν παραταχθούν, θα αδικήσουν ένα βιβλίο στο οποίο οι πληροφορίες αυτές γίνονται αντικείμενο λεπτής επεξεργασίας προκειμένου να οδηγήσουν σε προσεκτικά συμπεράσματα και στοχαστικές παρατηρήσεις. Η προσεκτική αυτή μεταχείριση των πηγών φαίνεται π.χ. στο ενδιαφέρον απόσπασμα που αφορά έναν από τους ιδρυτικούς μύθους του αποκλεισμού των Μαύρων: Ο Νώε καταράστηκε τον γιο του Χαμ που ήταν ασεβής. Και τα παιδιά του Χαμ μοιράστηκαν μια τεράστια κληρονομιά και γέννησε ο ένας τους Αιθίοπες, ο άλλος τους Αιγύπτιους και ο μικρότερος, ο Χαναάν, τους Αφρους, δηλαδή τους Αφρικανούς. Η κατάρα που βαρύνει τους γιους του Χαμ τους έκανε σκλάβους με ζωώδη ήθη. Ο μύθος έχει υιοθετηθεί απο όλα τα φαντασιακά. Και το εβραϊκό και το μουσουλμανικό και το χριστιανικό. Αλλά όπως παρατηρεί πολύ σωστά η συγγραφέας, δεν μπορούμε να μιλήσουμε για συλλογική καταδίκη των Μαύρων από τον ιουδαϊσμό, το χριστιανισμό και το Ισλάμ βάσει μιας ιστορικής προκατάληψης που

αντλείται από τη Γένεση, διότι έτσι θα παραποιούσαμε την προοπτική στην οποία εγγράφεται ο δόλιος σχηματισμός της ρατσιστικής νοοτροπίας. Είπα στην αρχή ότι οι Εικόνες του άλλου ανήκουν στην κατηγορία των βιβλίων που ανοίγουν δύο δρόμους: Και της έρευνας και της πράξης. Πιστεύω, πράγματι, ότι το βιβλίο αυτό το διαπερνά ο κοινωνικός λόγος. Ένας λόγος που όταν λείπει, ένα βιβλίο δεν μπορεί να γίνει όπλο. Ενώ το βιβλίο αυτό είναι ένα όπλο. Μας δίνει τη δυνατότητα να αναγνωρίσουμε πράγματα και μέσα από την αναγνώριση να τα υποτάξουμε. Μας δίνει τη δυνατότητα να εντοπίσουμε τις άπειρες πηγές από τις οποίες αναδύονται τα διαιρετικά φαινόμενα στις κοινωνίες. Και μας κάνει να βλέπουμε ότι παρ' όλα αυτά πάλι μέσα από τις κοινωνίες θα βρεθούν οι τρόποι να εξασφαλίσουμε μια αρμονία ζωής. Με άλλα λόγια, πιστεύω πως η δυνατότητα γνώσης που μας δίνει το βιβλίο αυτό είναι μετατρέψιμη σε πράξη κοινωνική και πολιτική. Μας το λέει ρητά η συγγραφέας στην αρχή του τρίτου κεφαλαίου: «Δεν υπάρχει ποτέ κανένα κεκτημένο ούτε στο χώρο των ιδεών ούτε στο χώρο των συμπεριφορών. Γι' αυτό οφείλουμε να υπογραμμίσουμε ότι η ανοχή δεν είναι το αναπόδραστο αποτέλεσμα μιας θετικής και απρόσκοπτης εξέλιξης αλλά ότι κάθε γενεά καλείται να ξανανακαλύψει την επιτακτική της αναγκαιότητα».

PENA ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ

Ανακοινώσεις-Συνέδρια

- Σας πληροφορούμε ότι τα κείμενα που έχουν δημοσιευτεί στα δύο προηγούμενα τεύχη του *Μέντορα* υπάρχουν και σε ηλεκτρονική μορφή στην διεύθυνση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, <http://www.pi-schools.gr>

- Κάθε επισκέπτης της Βιβλιοθήκης του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου μπορεί να αξιοποιήσει την online πρόσβαση που έχουμε με το Εθνικό Τυπογραφείο για να αναζητήσει ηλεκτρονικά τα ΦΕΚ που τον ενδιαφέρουν από το 1994 και εξής.

Για να γίνει η αναζήτηση θα πρέπει ο ενδιαφερόμενος να γνωρίζει τον αριθμό του ΦΕΚ, την ημερομηνία έκδοσής του ή τον πλήρη τίτλο του νόμου ή της διάταξης που θα τον ενδιέφερε. Επειδή τα ΦΕΚ είναι συνήθως πολυσέλιδα, παρακαλούμε τους ενδιαφερόμενους να κρατούν μαζί τους δισκέτα για την αποθήκευση των αρχείων που θα επιθυμούσαν να κρατήσουν.

- Στο πλαίσιο της λειτουργίας του καταλόγου της βιβλιοθήκης εντάχθηκε και νέα βάση δεδομένων που αφορά τα στοιχεία του *Δελτίου Εκπαιδευτικής Αρθρογραφίας* από το 1992 και εξής. Κάθε ενδιαφερόμενος μπορεί πλέον μέσω του καταλόγου να αναζητήσει στοιχεία όχι μόνο για διδλία, αλλά και για την ελληνική εκπαιδευτική αρθρογραφία.

- Για την καλύτερη εξυπηρέτηση της εκπαιδευτικής κοινότητας εγκαινιάστηκε από 3 Απριλίου 2001 και μέχρι το τέλος

Μαΐου πιλοτικό πρόγραμμα απογευματικής λειτουργίας της Βιβλιοθήκης του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου. Η Βιβλιοθήκη είναι ανοιχτή για το κοινό τις ημέρες Τρίτη, Τετάρτη και Πέμπτη από τις 4:00 μ.μ. έως τις 8:μ.μ.

- Το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο συμμετείχε στο Σεμινάριο του Ευρωπαϊκού Portfolio Γλωσσών που πραγματοποιήθηκε τον περασμένο Φεβρουάριο στην Πράγα. Στο Σεμινάριο παρουσιάστηκαν τα πιλοτικά Portfolios των ευρωπαϊκών χωρών τα οποία έχουν ήδη αξιολογηθεί και σχεδιάστηκε το γενικό πλαίσιο εφαρμογής τους στην εκπαιδευτική πραγματικότητα της κάθε χώρας που συμμετέχει στο πρόγραμμα. Όσον αφορά την Ελλάδα, το σχετικό Portfolio αφορά τις τρεις ξένες γλώσσες (αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά) και προβλέπεται να εφαρμοστεί στις τρεις τάξεις του Γυμνασίου με βάση το παιδαγωγικό υλικό που ετοιμάζεται.

- Το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο συμμετείχε στη διάσκεψη του Προγράμματος για την Ιστορία του 20ού αιώνα που διοργανώθηκε από το Συμβούλιο της Ευρώπης, το Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, από 22 έως 24 Μαρτίου στη Βόννη της Γερμανίας. Στο Συνέδριο δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην αναγκαιότητα της επαρκούς βασικής κατάρτισης των καθηγητών του μαθήματος της Ιστορίας καθώς και στην αναγκαιότητα της ενίσχυσης της διδασκαλίας της ευρωπαϊκής ιστορίας στα σχολεία των ευρωπαϊκών κρατών.

- Στις 20 Ιανουαρίου 2001 πραγματοποιήθηκε στη νέα αίθουσα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου Παιδαγωγική Ημερίδα, στο πλαίσιο του προγράμματος *JANUA LINGUARUM – Αφύπνιση στις γλώσσες και ευαισθητοποίηση στη διαφορετικότητα των γλωσσών*. Στην Ημερίδα, η οποία σημείωσε μεγάλη επιτυχία, υπήρξε καθολική συμμετοχή των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης που πρόκειται να εφαρμόσουν το συγκεκριμένο πρόγραμμα στα σχολεία τους.

- Στις 24 Απριλίου, στην αίθουσα του Π.Ι. πραγματοποιήθηκε ενημερωτική συ-

νάντηση με θέμα την αναμόρφωση του Ωρολόγιου Προγράμματος του Δημοτικού Σχολείου για την εισαγωγή της Ενέλικτης Ζώνης Διαθεματικών και Δημιουργικών Δραστηριοτήτων. Το Πρόγραμμα θα εφαρμοστεί πιλοτικά κατά το δίμηνο Μαΐου-Ιουνίου σε τέσσερα σχολεία της Αγ. Παρασκευής και του Χολαργού.

- Τον Οκτώβριο του 2001 διοργανώνεται στη Θεσσαλονίκη το 5ο Πανελλήνιο Συνέδριο για τη Διδακτική των Μαθηματικών και την Πληροφορική στην Εκπαίδευση, με διεθνή συμμετοχή.

Πληροφορίες: <http://www.pi-schools.gr>

Οδηγίες προς τους συγγραφείς

Μέντορας

Ο ΜΕΝΤΟΡΑΣ, περιοδικό επιστημονικών και εκπαιδευτικών ερευνών, εκδίδεται δύο φορές το χρόνο με την ευθύνη του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, ειδικότερα του Προέδρου και του Συντονιστικού Συμβουλίου του. Την εποπτεία της έκδοσης έχει η Συντακτική Επιτροπή και τη φροντίδα της η Εκτελεστική Γραμματεία.

Οι εργασίες υπόκεινται ανώνυμα στην κρίση δύο ειδικών κριτών. Αποστέλλονται στη Συντακτική Επιτροπή του περιοδικού σε τρία αντίγραφα και σε ηλεκτρονική μορφή. Το γραπτό κείμενο πρέπει να είναι τυπωμένο σε χαρτί Α4, με όχι περισσότερες από 30 σειρές κάθε σελίδα, με μεγάλα περιθώρια και να έχει έκταση έως 15 σελίδες. Η γλώσσα των εργασιών θα είναι η ελληνική, με σύντομη περίληψη (100-150 λέξεις) τόσο στην ελληνική όσο και σε μια από τις γλώσσες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο τίτλος της κάθε εργασίας θα πρέπει να είναι σύντομος. Το όνομα του συγγραφέα, η ιδιότητα, η ταχυδρομική και ηλεκτρονική του διεύθυνση θα αναγράφονται μόνο στο ένα από τα τρία αντίγραφα, μαζί με σύντομο βιογραφικό σημείωμα (100 λέξεις). Εάν στο κείμενο χρησιμοποιούνται ειδικοί όροι, θα πρέπει να εξηγούνται σε ειδικό γλωσσάριο μετά τις περιλήψεις. Όλες οι σελίδες θα πρέπει να είναι αριθμημένες. Η βιβλιογραφία παρατίθεται στο τέλος της εργασίας και περιλαμβάνει τις παραπομπές που χρησιμοποιήθηκαν σε αυτήν. Οι συγγραφείς, τόσο για τη βιβλιογραφία όσο και τη συγγραφή του άρθρου τους γενικότερα, θα πρέπει εφεξής να ακολουθούν τις οδηγίες συγγραφής επιστημονικών εργασιών του Α.Ρ.Α. (*Publication Manual of the American Psychological Association*), όπως στα παρακάτω παραδείγματα:

ΓΙΑ ΒΙΒΛΙΑ

Herrnstein, R. J., & Murray, C. (1994). *The bell curve: Intelligence and class structure in American life*. New York: Free Press.

ΓΙΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Burstein, L. (1980). The analysis of multi-level data in educational research and evaluation. *Review of research in education*, 8, 158-233.

ΓΙΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ ΕΝΤΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ

Morris, J. (1990). Progress with humanity? The experience of a disabled lecturer. In R. Rieser & M. Mason (Eds). *Disability, equality in the classroom: A human rights issue*. London: IEA.

Οι σημειώσεις είναι προτιμότερο να αποφεύγονται ή να αναγράφονται στο τέλος της αντίστοιχης σελίδας. Τα σχήματα, τα διαγράμματα ή οι πίνακες που ενδεχομένως επιθυμεί να χρησιμοποιήσει ο συγγραφέας, θα πρέπει να είναι περιορισμένα και σχεδιασμένα με ευκρίνεια. Στο άρθρο θα υπάρχει σημείωση στο σημείο όπου θα συμπεριληφθεί ο πίνακας ή τα σχήματα. Οι συνεργάτες θα πρέπει να εξασφαλίζουν σχετική άδεια από τον εκδότη προκειμένου να ανατυπώσουν δημοσιευμένο υλικό.

